

GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő

Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Miskolc (Magyarország)
tgzseniko@gmail.com

A PALÓC NYELVJÁRÁS KUTATÁSA A XIX. SZÁZADBAN

Research of Palócz Dialect in the 19th Century

Istraživanje severnog dijalekta Paloc u XIX veku

A palócokról írt XIX. századi tanulmányok vezetnek be a palóc nyelvjáráskutatás történetébe. Szeder Fábián a század elején publikálta a korabeli Tudományos Gyűjtemény hasábjain a palócokról írt tanulmányait. Pap Gyula *Palóc népköltemények* című gyűjtését 1865-ben adta ki. Horvát István történésznek, folyóirat-szerkesztőnek szenedélyévé vált a palócok hagyományainak, történetének kutatása. Pintér Sándor szécsényi ügyvédnek 1880-ban jelent meg népismertető tanulmánya a palócokról. A dolgozat témája a korabeli tájnyelvi gyűjtések bemutatása, emellett az északi, egybefüggő palóc régió és a déli palóc szigetek egyes összefüggéseinek tárgyalása.

Kulcsszavak: nyelvjárástörténet, palóc nyelvjárás, XIX. századi palóc nyelvjárásleírások.

A palóc nyelvjárásleírás történetének az egyik legtermékenyebb időszaka – a későbbi módszeres, tudományos leírások korszaka előtt – a XIX. század. Korábbi évszázadokból csupán nyelvjárási megjegyzések maradtak fenn. Ezek a korai adatok arról árulkodnak, hogy Magyarországon viszonylag korán észrevették a nyelvjárási különbségeket, anélkül, hogy behatóbban foglalkoztak volna a tájszólásokkal, vagy elvégezték volna azok alapos leírását.

A XVIII. században Bél Mátyás nyelvtörténeti tervezetében és a *Notitia Hungariae novae historico geographica...* című (részben kéziratban maradt)

latin nyelvű munkájában a vármegyék leírásában a Hont, a Nógrád és a Torna vármegyei magyarok nyelvjárását illusztrálja konkrét példákkal. Ennek vélhetően az az oka, hogy a közeli, Zólyom vármegyei Ocsován (Nagyócsán) született szerző a közelben élők nyelvhasználatát ismerte jól. Munkájában a korábban „felföldismusnak” is nevezett palóc nyelvjárást jellemezte a XVIII. századi tudományosság azon mentalitásával, amikor a népnyelvet még nem tartották oly becses, értékes nyelvváltozatnak. A Nógrád vármegyei magyarok tájszólását durvának nevezi, és javítandónak véli szövejtésüket (véleménye szerint a *tsoukám* helyett a *tsókám*; a *gavambotskám* helyett a *galambotskám* a helyes). Azt írja, hogy a Hont vármegyei magyarok nyelve hasonló, mint a nógrádiaké, sőt néhol még rútabb, mivel a mássalhangzókat elnyelik, a magánhangzókat eltorzítják. Sokat átvesznek a szlovákból, de a tót szavakat nevetésesen ejtik.

A XIX. századi külföldi nyelvtudomány érdeklődésének középpontjában a történeti összehasonlító nyelvészet állt, emellett szinkrón összehasonlító kutatásokat is végeztek, amelynek eredményeként alakult ki a nyelvtipológia. Az újgrammatikus iskola tagjai a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdték tudományos alapokra helyezni a történeti nyelvészetet, s megfogalmazni a tudományos kutatás módszertani elveit. Ez idő tájt Magyarországon ennél romantikusabb, nacionalista érzelmű (nyelv)történeti megjegyzések születtek. Horvát István történetíró és nyelvész, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, a magyar nyelv és irodalom professzora műveiben azt igyekezett bizonyítani, hogy a magyar nyelv a legősibb a nyelvek között. A *Tudományos Gyűjtemény* 1834. évfolyamában Horváth István sok folytatásos könyvbírálat kapcsán hosszasan foglalkozik a palócokkal s a vonatkozó külföldi irodalommal. Ezen írásában a palócok ősiségét hirdeti Jerney Gyula történetíró elméletével egyetértve. Amilyen erős pozitív attitűd szólal meg tanulmánya egyik jellemzésében: „A Palóc Nyelv [...] az Értelmességnek a nyelve”, olyan degradáló magyarázatot ad a népnév magyarázatára, ugyanis álláspontja szerint a palóc szó jelentése: ’zsákmányoló, spoliátor’, azaz rabló. (Lásd itt: <http://mek.oszk.hu/01600/01671/html/index.html?00030.htm&00029.htm>)

A XIX. század második felében indult útjára a külföldi kutatásokban a nyelvföldrajz. A német Georg Wenker célja például az volt, hogy földrajzilag pontosan meghatározza a felnémet és az alnémet nyelvjárások közötti határvonalat. Francia területen Gilliéron végzett úttörő munkát a francia nyelvjárások feltérképezésével (Bynon 1997). Magyar nyelvterületen a palóc nyelvjárásról először a XIX. században keletkeztek jól hasznosítható feljegyzések, alapos leírások. A gyűjtők és a lejegyzők azonban nem nyelvészek, hanem a terület valamely településén született értelmiségiek. A korai nyelvjárásleírásokra, s

az itt bemutatott gyűjtőkre jellemző, hogy a lejegyző maga is arról a területről való, ahol megfigyeléseit végzi. Nem nyelvtudományi munkák ezek, hanem a népcsoport etnográfiai leírásai, népköltészeti gyűjtések, amelyeknek részét képezik a nyelvjárási megjegyzések.

A század elején Szeder Fábián kezdett rendszeresen foglalkozni a palóc népcsoport megfigyelésével. Három tanulmánya látott napvilágot a korszak legjelentősebb tudományos folyóiratának, a *Tudományos Gyűjteménynek* a hasábjain (Szeder 1819, 1821, 1835). Az 1835. évi tanulmány előszavában ezt írja a későbbi palóckutató, tudós pap tanár az esztergomi iskoláséveiről, ahol az ismert Révai Miklós volt az 5. osztályos tanítója: „Én minden igyekezetem mellett sem lehettem még akkor képes egészen elnyomnom a Palócz szőejtést, a miért is a tudós figyelemmel tartott, s le is írt sok szavat és szőejtést utánam, és gyakorta intett, hogy becsben tartsam a Palócz magyarságot, mert sok elrejtett kincse van benne anyai nyelvünknek” (Szeder 1835, 39). Szeder Fábián mindhárom tanulmánya pályázatra érkezett. A pályázat kiírója Horvát István, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője volt. Könyvet tervezett, amelynek címe ez lett volna: *A Palótszág Esmértetése különféle tekintetben*. Szeder Fábiánnak ezt írta levelében: „állítom fő fontosságát a’ Palótszág Esmértetésének [...] arra kérek, hogy még bővebben esmertesd Földieidet” (A levelet Szeder Fábián tette közzé 1835-ben, a *Tudományos Gyűjtemény* II. kötetében: Szeder 1835, 39). Lett is eredménye a biztatásnak. A tervezett könyv ugyan nem készült el, Szeder Fábián – kutatásai-ból összeállított – tanulmányait azonban rendre közölték a lapban.

Szeder Fábiánnak anyanyelvjárása a palóc, minthogy a Hont vármegyei Csábon született és töltötte korai gyermekéveit. Le is írja tanulmánya előszavában: „a’ kik közt születtem és nevelkedtem, nyelveket és szokásaikat híven ábrázolom” (Szeder 1819, 6). Fontosnak tartja azt is megjegyezni, hogy „Ismértetni, nem pedig kinevetetni akartam ezen becses jószívű földünket...” (Szeder 1819, 6). A palóc ugyanis sokáig gúnynév volt. Bár Nógrád, Hont, Gömör, Borsod és Heves vármegye magyarjait nevezi palócoknak, csak azokról ír, akiket jól ismer: a hontiakról és a nógrádiakról.

Csáky Károly etnográfus a cikkeket egybegyűjtő hasonmás kiadásban megjelent tanulmányában leírja (Csáky 2005), hogy Szeder Fábián XIX. századi eredményei nyomán Csábon, a gyűjtő szülőfalujában felmérést végzett, s a legtöbb jelenségre, amelyet a tudós pap tanár lejegyzett, századok múltán maga is rábukant az ott élők nyelvében. A tájszók nagy része ma is ismert a helyiek körében.

Egy jelenség azonban mára kiveszett a középpalóc beszélők nyelvhasználatából. Szeder Fábián az 1800-as évek elején még adatolja a középpalóc nyelvjárásban a diftongusos ejtést. Az á helyén *uá* (pl. *vuáros*), az é helyén *ié*,

az ó helyén *uo*, az ő helyén *üö* ejtése jellemezte az akkori középpalóc beszélőket. Ezek a diftongusok vélhetően lebegő kettőshangzók lehettek, hiszen így jellemzi az ejtést a lejegyző: „mind a’ két magánhangzót különösen meghal- lani” (Szeder 1819, 7).

Pap Gyula ügyvéd, a palócok XIX. századi népköltészeti gyűjtője a Salgó- vidék nyelvjárásában hallott kettőshangzókat (Pap 1865). Konkrét hangtani helyzeteket említ: példaként a *bauta* (‘balta’), a *luó* és a *fokóu* példákat említi. Ha a laikus lejegyzőnek hitelt adunk, akkor hallott záródó és nyitódó difton- gusokat egyaránt. Ha nem is pontos a leírása, az bizonyos, hogy kettőshang- zókat jegyzett le.

Pintér Sándor 1880-ban kiadott palócmonográfiájában két diftongustípust jegyez le. Egyrészt az *eö* kettőshangzót írja le: az itt élő beszélő az „-t ritkán használja önállóan, hanem az *e* beolvasztásával”, illetve az *aoma*, *szaoma* példákkal adatozza azt a kettőshangzót, amely esetben a beszélő az „*o* magán- hangzóba rövid *a*-t beolvasztja” (Pintér 1880, 32).

Szabó József a *Magyarországi és a jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek* című kötetében a szintén középpalóc Gyöngyöspatáról adatozza a XX. század- ban az *ao*-t (Szabó 1990). Nemcsak az összefüggő északi palóc régióban, de a déli nyelvjárászigeteken, köztük Kórógyon is kimutatta az *ao*, „ó lebegő és erősödő kettőshangzót, csakúgy, mint Imre Samu, aki a nyelvátlasz gyűjtéseit szintetizáló munkájában (Imre 1971) a palócos jegyeket mutató kórógyi kuta- tóponttal képviselt szlavóniai nyelvjárás jellegzetességeként tárgyalja a kettős- hangzókat. A nyelvjárásziget fő hangtani sajátóságaként említi nemcsak az illabiális á meglétét, hanem a köznyelvi *ú*, *ü* helyén nem ritka *ou*, *ó^u*, *ö^ü* kettős- hangzókat (példaszavai: *ocsó^u*, *sáványou*, *gyírö^ü*, *sírö^ü*). Imre Samu leírja azt is, hogy Kórógyon néhány morfémban *é* típusú kettőshangzóban realizálódik az *é* fonéma (példaként sorolja a *sz^éép*, *v^éér*, *testv^ééröm*, *leg^éény*, *r^éét* szavakat). Penavin Olga a *Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárás atlaszában* szintén adatozza a diftongusokat Kórógyon: pl. *haláontik*, *kejéis* (‘*kelés*’), *megnyöuv*, *mámoucsá*, *Kátou*, *kinyéir*, *keseröüjen*, *gyíszöü* stb. (Penavin 1984).

A jelenség a tulajdonképpeni középpalóc vidéken azonban már nem volt meg a MNyA. gyűjtései idején. Imre Samu így a nagyatlasz adatait szinteti- záló munkájában nem adatozza a középpalóc nyelvjárástípusban a diftongus egyik fajtáját sem. Mivel Benkő Loránd nyelvjárástörténeti leírásából (Benkő 1957) is tudjuk, hogy a déli palóc nyelvjárászigeteket, a részben vagy teljesen lakatlanná vált déli településeket Magyarország népfölösleggel bíró részeiről főként palóc és jáász lakosság telepítette be a XVIII. században, ezért a két terü-

let jelenségeinek összefüggéseit érdemes számba venni. Az utolsó leírás Pintér Sándor 1880-as néprajzi munkája, amelyben még adatolva találjuk a diftongus ejtését az északi palóc területen. A nagyatlasz gyűjtési idején már nincs meg ez a jelenség északon. Gyűjtéseim, többek között az Új magyar nyelvjárási atlasz munkálatai során 2010-ben archivált felvételeimen sem hallható diftongus a középpalóc vidéken. A déli palóc szigeteken azonban megőrződött az archaikus nyelvjárás ezen vonása. A XX. és a XXI. század gyűjtései alapján tehát a déli nyelvjárászigeteken konzerválódott jelenségeknek a középpalóc nyelvjárásból való eltűnését állapíthatjuk meg. A diftongus megléte a szigeteken alátámasztja a korábbi nyelvállapotot, s ezzel együtt a XIX. századi laikus nyelvjárásleírásoknak is hitelt adhat.

A ma Salgótarján részeként ismert Pálfalván született Pap Gyula ügyvéd Erdélyi János biztatására gyűjtötte össze a palócok népköltéseit. „Gyűjteményünk keletkezéshelye Nógrádmegye Salgóvidéke – e tájnak kíván tüköre lenni, következésképp csak a nógrádi palóc ismertetését adhatjuk im e csekély vázlatban” – írja 1865-ben megjelent *Palóc népköltemények* című munkájának előszavában (Pap 1865). A népcsoportot, melynek maga is fia, így jellemzi: „Egy név, egy jelleg, egy erkölcs, egy tűzhely köti össze őket századok óta” (Pap 1865). A népköltészeti gyűjtés bevezetőjében a népszokások leírásában sok tájszót is lejegyez. Pl. amikor a lakodalomról értekezik, sorolja a jellegzetes palóc ételek neveit: *ganca, bukta, mákos ferentő, mákos csík, ázalék*. Kommunikációs-pragmatikai megjegyzéseket tesz: a férfi tegezi nejét, a gazda én cselédemnek tartja a család tagjait, a nő *kiednek* szólítja férjét, a gyermek éldes *szüléim* megszólítással tiszteli szüleit. Hangtani leírásai, bár laikus lejegyzések, mégis hasznosak. Adatokat jegyez le a diftongushasználatról; háromféle *a* ejtését és négyféle *e* ejtését figyeli meg a palócok körében; példákkal jegyzi le a tipikus palóc palatalizációt; azt is megtudjuk tőle, hogy a *meg-* igekötő *g*-je hasonul az *ige* első mássalhangzójához; leírja a *szál(l)* : *szá* típusú rövidülést.

Pintér Sándor szécsényi ügyvéd, aki 1841-ben született a középpalóc Etes faluban, 1901-től a szécsényi kerület szabadelvű országgyűlési képviselője volt, valamint alapító tagja az archeológiai, etnográfiai, természettudományi és történeti társulatnak. Kutatásai, tanulmányai is ezeket a területeket érintik. A nógrádi vidék régészeti kutatásairól, itteni bronzleletekről írt cikkei jelentek meg az *Archeologiai Értesítő*ben, a palócokról szóló néprajzi leírásai láttak napvilágot az *Ethnographia* című folyóiratban. Palóc népmese gyűjteménye jelent meg. Az a népcsoport és az a terület érdekelte, ahol maga is született és élt, így néprajzi és nyelvjárási gyűjtéseiben résztvevő megfigyelő, passzív és

aktív gyűjtő. Monográfiájában, *A palócokról* című népismertető tanulmányában bevallja, hogy maga is a palócok nyelvét beszéli: „egyebet nem beszélek, mint ezen »együgyű« palócnyelvet” (Pintér 1880, 29). Pintér Sándor 1880-ban megjelent népismertető tanulmányában a palóc etnikum részletes bemutatását adja. Nyelvükről néhány oldalon át ír laikus, ám jól hasznosítható megjegyzéseket. Nyelvjárásleírásában a magánhangzók és a mássalhangzók ejtésén, illetve az alaktani jelenségek bemutatásán kívül mondattani, mondatszerkesztéssel kapcsolatos megjegyzéseket is tesz: „A palóc [...] kötszók (!) nélkül órákig el tud beszélni” (Pintér 1880, 34). Mondatfonetikai megjegyzése is figyelmet érdemel: dallamosnak, lágynak és gördülékenynek tartja a palóc beszédet.

A XIX. századi nyelvjárasi jelenségleírások ugyan nem nyelvészek tollából és megfigyeléseiből származnak, mégis figyelemreméltóak. A legtöbb hangtani, alaktani jelenség egybevág a leírásokban: valahányan, akik ebben az időszakban a középpalóc beszélők nyelvhasználatát írják le, hasonló megfigyeléseket tesznek. A XIX. századi palóc nyelvjárásleírások és a nagyatlasz adatai alapján a gyűjtések között eltelt időszak nyelvi változásaira is ráláthatunk, így nem egyszerűen egy időszület nyelvállapotát írhatjuk le, de diakronitásában is értékelhetjük a palóc nyelvjárás változásait.

Irodalom

- Benkő Loránd. 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bynon, Theodora. 1997. *Történeti nyelvészet*. Budapest: Osiris.
- Csáky Károly. 2005. Szeder Fábián palóckutató élete és munkássága. In Szeder Fábián: *A' Palóczokról*. Hasonmás kiadás. 77–102. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.
- Horvát István. Rajzolatok a magyar nemzet történetéből. <http://www.angelfire.com/realm3/hmult1/konyvek/horvistv.htm> (2016. okt. 5.)
- Imre Samu. 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pap Gyula gyűjtötte és kiadta. 1865. *Palóc népköltemények*. Sárospatak. <http://mek.oszk.hu/11000/11036/11036.htm> (2016. okt. 5.)
- Penavin Olga. 1984. *Horvátországi (szlavóniai) magyar nyelvjárasi atlasz*. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
- Pintér Sándor. 1880. *A Palóczokról*. Népismertető tanulmány. Budapest. (Hasonmás: 1995. Szécsény)
- Szabó József. 1990. *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek*. Békéscsaba–Kecskemét–Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.
- Szeder Fábián. 1819. Palóczokról. In Szeder Fábián. 2005. *A' palóczokról*. Hasonmás kiadás. 5–26. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

Szeder Fábián. 1821. A' Palóczokról eredetekre, és nagy Pannóniába való jövedelekre nézve. In Szeder Fábián. 2005. *A' palóczokról*. Hasonmás kiadás. 27–36. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

Szeder Fábián. 1835. A' Palóczokról. In Szeder Fábián. 2005. *A' palóczokról*. Hasonmás kiadás. 37–76. Dunaszerdahely: Lilium Aurum.

RESEARCH OF PALÓCZ DIALECT IN THE 19TH CENTURY

The history of researches into the Palocz dialect goes back to studies written in the 19th century, when Fabian Szeder published his articles on the Paloczes in the contemporary scholarly journal, *Tudományos Gyűjtemény* (Scientific Collection). Gyula Pap's collection of *Palóc népköltemények* (Palocz Folk Poetry) was published in 1865. Sandor Pinter, a lawyer in Szecsény, published his book *A palóczokról* (About the Paloczes) in 1880. The topic of the paper is the presentation of contemporary methods of collecting dialect material and consideration of certain interrelationships between the Northern contiguous Palocz region and the Southern enclaves.

Keywords: history of dialect study, Palocz dialect, 19th century description of Palocz dialect.

ISTRAŽIVANJE SEVERNOG DIJALEKTA PALOC U XIX VEKU

Istoriju proučavanja ovog severnog mađarskog dijalekta uvode studije pisane u XIX veku. Fabijan Seder je početkom veka objavio na stranicama tadašnjeg časopisa *Naučne zbirke* svoje studije o palocima. Đula Pap je objavio sopstvenu građu 1865. godine pod naslovom *Narodne pesme Paloca*. Istoričar Ištvan Horvat je sa posebnom strašću istraživao tradiciju i istoriju Paloca. Šandor Pinter, advokat iz Sečnja, 1880. objavljuje studiju u kojoj predstavlja Paloce. Cilj ovog rada je da prikaže prikupljenu dijalektološku građu iz tog vremena, nastalu u jedinstvenoj severnoj regiji, kao i u južnim dijalekatskim ostrvima.

Cljučne reči: istorija dijalekata, dijalekat Paloc, opis Paloc dijalekata iz XIX veka.